

УДК 745.04/7.031

*Лоліна Надія Анатоліївна,
кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри дизайну середовища
Київського національного університету культури і мистецтв*

ТРАДИЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПИСАНКА: ГЕНЕЗА ТА ОСОБЛИВОСТІ ГЕОМЕТРИЧНОГО ОРНАМЕНТУ

Стаття присвячена малодослідженій проблемі у вітчизняній науці, пов'язаній із традиційним народним мистецтвом, а саме писанкою. Аналізується геометричний орнамент писанки.

Ключові слова: орнамент, розпис, писанка, традиція, декоративно-прикладне мистецтво, народна творчість.

Статья посвящена малоизученной проблеме в отечественной науке, связанной с традиционным народным искусством, а именно писанкой. Анализируется геометрический орнамент писанки.

Ключевые слова: орнамент, роспись, писанка, традиция, декоративно-прикладное искусство, народное творчество.

The article is dedicated to the slightly studied probleatic question in science, associated with the function of the traditional folk arts, namely pysanka. Has been analyzed the pysanka's geometrical ornament.

Key words: ornament, painting, pysanka, tradition, decorative painting, Folk Art, artistic creativity.

Орнаментальне мистецтво досліджували в своїх роботах А. Гінзбург («Побудова візерунків», 1929), А. Філіппов («Побудова орнаменту з великим числом варіантів», 1937), С. Алексєєв («Архітектурний орнамент», 1954), Е. Кільчевська («Від образотворчості до орнаменту», 1968), Ю. Герчук («Що таке орнамент», 1998). Про історичні аспекти орнаменту, орнамент окремих країн та художні стилі орнаменту писали М. Лоренц («Орнамент всіх часів та стилів», 1898), Е. Маковський («До історії народного орнаменту», 1899), Т. Соколова «Орнамент – почерк епохи», 1972), З. Тараян («Символи симетрії орнаменту в вірменському прикладному мистецтві», 1989), Л. Буткевич («Історія орнаменту», 2004).

Про орнамент у декоративно-прикладному мистецтві писали Я. Запаско («Декоративно-ужиткове мистецтво: словник», 2000), Л. Дорогова («Декоративно-прикладное искусство», 1970). Український народний орнамент досліджували О. Косачева («Український народний орнамент: вишивки, тканини, писанки» 1879), О. Зарембський («Народне мистецтво подільських українців» 1928), О. Найдєн («Орнамент українського розпису» 1989), А. Антонович («Український орнамент» 1993), А. Кульчицька («Орнамент трипільської культури і української вишивки ХХ ст.» 1995), М. Селівачов («Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика,

типологія» 2005). Але комплексне дослідження етнонаціональних особливостей орнаменту, його місця та ролі в художньому розвитку людства поки що відсутнє. Цим і зумовлений вибір теми дослідження.

Мета статті – висвітлити обставини виникнення та відстежити особливості геометричного орнаменту писанки – унікального українського народного мистецтва. Це допоможе розкрити питання генези та становлення орнаменту в цілому, – мистецтва, що є невідомою частиною художньої діяльності людини від стародавніх часів до сьогодення.

Про писанкарство йдеться в статтях Л. Гури («Українське народне писанкарство», 1994), О. Гуцуляка («Про таємничу символіку писанки», 1994), Є. Гайова («Проблеми збереження традиції писанкового орнаменту на Яворівщині», 1994), О.

Соломченка («Писанкарство карпатського краю», 1997), Т. Осадчої («Про українські писанки – сто років тому», 1999), З. Іваницької («Писанка: 300 образів», 2001), Н. Нагловської («Лемківська писанка», 2002).

Альбоми з розпису писанки із описом знаків та символів виходили під авторством С. Кулжинського («Опис колекції народних писанок», 1899), М. Скорика («Бойківські писанки», 1945), Е. Біняшевського («Українські писанки» 1968), Л. Манько («Українська народна писанка», 2005).

У цих та інших публікаціях даної тематики йдеться про зміст, особливості структури орнаменту, його традиційність та усталеність, зокрема збереження орнаментального забарвлення від покоління до покоління. Але мало хто з-поміж авторів, – навіть тих, у назвах праць яких є термін «орнаментальне забарвлення писанки», – звертає увагу саме на особливості орнаменту, його геометричну сутність, хоча саме орнамент традиційної народної писанки здавна зумовлює його естетичне та символічне значення в художній культурі.

В орнаментах традиційної писанки переплелися давня духовна культура наших пращурів, рештки релігійних вірувань та художньої творчості сьогодення. Звертання до першоджерел народного життя, розуміння важливості шанобливого та турботливого ставлення до природи, яка була невід’ємною частиною прадавніх вірувань, може стати в нагоді при вирішенні настанов відтворення цілісності української сучасності. Серед багатства різних проявів української художньої культури невичерпним джерелом знань про світоглядну культуру наших пращурів – давніх слов’ян, постає декоративний орнаментальний розпис на поверхні курячого яйця – писанки.

Постійні зміни в художній культурі, все інноваційне, що проявляється в мінливому процесі художньої творчості – є відтворенням паралельного пошуку нового шляху в пізнанні світу, яким живе і творить художник, що супроводжується відтворенням нових вражень, думок, ідей, які є спробами автора виразити власне тлумачення світу. Орнамент відтворює характеристики культури, що сформували специфіку його художньої форми та структурних особливостей його мотивів, відіграє основну роль в декоративному забарвленні писанки.

Важливим є поглиблення теоретичних знань і відомостей не тільки стосовно орнаменту та декоративного забарвлення народного мистецтва, скільки народних традицій та звичаїв, що відіграє роль в осмисленому використанні етнічних мотивів в сучасній творчості. Окрім того, зростання національної ідеї та відображення цієї ідеї

в засобах художньої творчості лише збагачує та поглиблює духовну сторону сучасної буденності українського народу. Як зазначає С. Кримський: «Ця проблема зростання духовності має не тільки універсальні, а й національно-регіональні ракурси, бо у взаємопов'язаному світі ХХІ столітті» [4, 6].

Вивчення декоративно-прикладного мистецтва з періоду його зародження, аналіз його значення, починаючи з епохи первісного суспільства, дослідження характеристик того ладу, що спричинив появу окремого орнаментального мистецтва, стає актуальною метою сучасного науковця, архітектора, мистецтвознавця чи художника.

На підставі проаналізованих археологічних знахідок, не має певного ствердження, що вищезазначені рештки прадавніх ритуальних яєць мають стосунок до сучасної писанки, бо малюнки та розписи на шкарлупах не збереглися, а отже, не має підстав вважати, що вони там були присутні. Нестача матеріальних підтверджень рештків писанок ранніх періодів дає змогу лише зробити припущення, що орнаменти давньої писанки ідентичні до сучасних. Таке припущення можна ще зробити виходячи з того, що писанки, які є в наявності в експозиціях музеїв та, які були зафіксовані етнографами протягом останніх ста років (перший альбом – 1899 року), демонструють притаманну їм статичність у плані змін орнаментального забарвлення. Визначний український антрополог Хв. Вовк у 1872 році вперше звертає увагу на писанковий орнамент, проводячи численні паралелі його структурної суті з орнаментальним розписом первісної кераміки. Масмо на увазі лише припущення, що, як і решта ритуальних елементів, які були традиційно поховані разом із прадавніми слов'янами: ритуальна кераміка, одежа, прикраси, знаряддя та зброя і мали численні гаптування та нанесення великої кількості орнаментів, знаків та символів, яйця, що присутні в похованнях, також мали на собі елементи сакральної язичницької символіки.

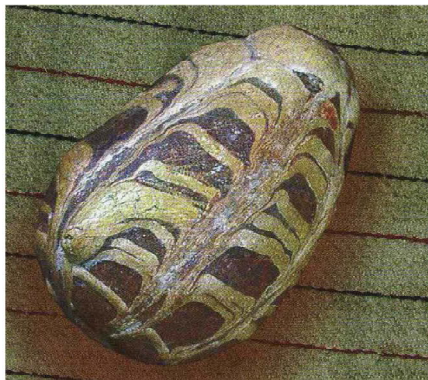

Рис. 1. Давня писанка княжої доби, знайдена під час розкопок решток церков на Царинці (с. Кринос – давній Галич) 1992 р. (Галицька археологічна експедиція, керівник Ю. Лукомський). XII–XIII ст. [5].

Важливою для розуміння генези орнаментальних мотивів прадавніх слов'ян є дослідження «Орнаментация Черняхівської кераміки», проведене Е. Симоновичем та опубліковане у 1964 році, в якому автор акцентує увагу на поступовому закладенні традиції орнаментального декорування керамічного посуду прадавніми слов'янами, за

*ТРАДИЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПИСАНКА:
ГЕНЕЗА ТА ОСОБЛИВОСТІ ГЕОМЕТРИЧНОГО ОРНАМЕНТУ*

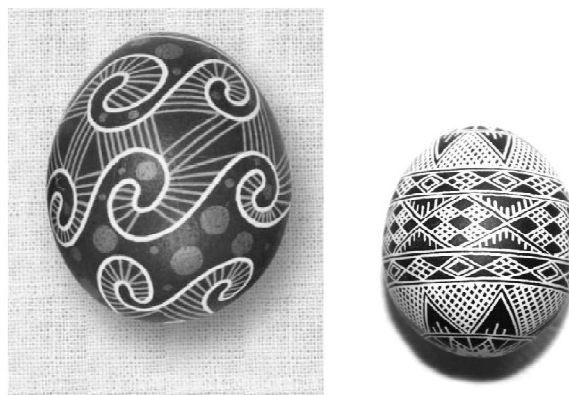
допомогою якого вони проявляли свою прадавню світоглядну культуру. Окремим питанням, яке досліджує автор є питання семантики орнаментів даного культурного нашарування, що включило аналіз геометричних та лінійних орнаментальних мотивів, які є особливостями Черняхівської кераміки.

В. Петров, беручи участь у розкопках Масловського могильнику на р. Товмач (за матеріалами розкопок П. Смоличеві та С. Галичанко в 1926, 1928 та 1929 рр.), зазначає про соціально-майновий розподіл похованих людей, що підкреслювалося речами із поховань «безумовно, ритуальними речами [3, 161]». Так, у похованнях Масловського могильнику знайдено рештки курячих яєць, що «лежали в шести похованнях [3, 162]». В одному з поховань «було знайдено п'ять яєць і вони лежали в своєрідному порядку в два ряди, на деякій відстані одне від іншого» [Там само].

Починаючи із часу палеоліту розвивається геометричний малюнок, у символах якого відображено світогляд людей первіснообщинного ладу. Порівнюючи елементи орнаменту на галунках із Мас д'Азиля, знайдені П'єттом, з багато-орнаментованим бивнем мамонта Кирилівської стоянки в м. Києві та рядом предметів з Мізинської палеолітичної стоянки на Чернігівщині (рис.1), оздоблених прекрасним за своєю довершеністю орнаментом, що присутній в незмінному вигляді в сучасній писанці (рис. 2, 3), що сприяє ознайомленню сучасника із знаками, із допомогою яких, наші пращури ідентифікували духовний початок, навколишнє середовище, тобто природу, всесвіт та його будову, своє місце в ньому.

*Рис.2. Меандр, виритуваний на браслеті зі слонової кістки, Мізин,
Чернігівщина*

*Рис.3. «Безкінечник», писанка Чернігівщина
«Зірка», писанка, Волинь*

У неоліті було створено художній арсенал образів, мотивів, елементів, за допомогою якого первісна людина зображувала своє світосприйняття, свої вірування та страхи. Згодом вони стають основою народного орнаменту в різних видах мистецтва в майбутньому, зокрема в мистецтві писанки, яка є носієм прихованих у її символах магічних та ритуальних тематик, що в змозі розкрити прадавні звичаї та традиції у сфері культури прадавньої людини. Писанка відіграє важливу роль у багатьох ритуалах та обрядах давніх слов'ян, де міф виступає як пояснення або обґрунтування здійснюваного обряду, його витлумачення [6, 119–120].

Усі орнаменти писанок мають три основні фундаментальні символи, що відтворюють розуміння побудови Всесвіту: коло, квадрат (ромб) та у вигляді хреста або восьмикутника світова вісь. Вони можуть бути задіяні в загальному орнаментальному вирішенні як конструктивний каркас, його основні композиційні елементи або допоміжні елементи основних конструкцій. Звідси – три основні типи орнаментів писанок: круговий, ключовий чи плетінка, загальна композиційна схема яких вважається досить сталою та традиційною.

Основні схеми-сітки вирішення орнаментального малюнку писанки були систематизовані Ерастом Володимировичем Біняшевським:

«...а) поділу поверхні писанки вздовж навіпіл. (Орнаментальні мотиви розташовано в центрі кожної із двох частин. Поділ може бути уявним, утворюватися меридіально-кільцевою лінією або орнаментованим пасочком);

б) поздовжнього поділу «меридіанами» на сегменти;

в) поділу впоперек навіпіл (орнаментальне оформлення звичайно розвивається від «бігунів» до «екватора»);

г) поділу на поперечно-широтні паси однакової чи різної ширини з самостійним оформленням «бігунів»;

д) одночасного поділу «меридіанами» та «широтами» (варіанти: чотири «меридіани» та «екватор»; один меридіональний пас-кільце та один екваторіальний пас);

е) поділу на чотири сферичні чотирикутники, центри яких розташовані за шаховим порядком;

є) поділу поверхні писанки на 24 та 48 «клинчиків» (що, до речі, є найскладнішим завданням в галузі рішень народної сферичної геометрії. Крім двох «бігунів» на протилежних кінцях писанки утворюються ще два «бігуни» на протилежних пунктах «екваторіальної» лінії. Між обома парами «бігунів» накреслюють по вісім «меридіанів». У пунктах, де перетинаються обидва «екватори», утворюються два нові «бігуни», які з'єднуються додатково чотирма «меридіанами», і таким чином поверхня писанки поділяється на 24 «клинчики». Якщо на «екваторіальній» лінії утворити вісім «бігунів» – маємо композицію, відому під назвою «28 клинчиків»);

ж) діагонального поділу писанки з діагональним напрямком орнаментів. (При цьому писанка в меридіанному напрямку охоплюється одним кільцем, а друге кладеться не під простим кутом до першого, а скісно)» [1, 94].

У межах цих основних схем поділу композицій писанок на регулярні ділянки народні майстри відтворюють старі композиції та створюють незлічену кількість нових композиційних шедеврів.

*ТРАДИЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПИСАНКА:
ГЕНЕЗА ТА ОСОБЛИВОСТІ ГЕОМЕТРИЧНОГО ОРНАМЕНТУ*

Орнаментальні форми розміщують на полях за вертикаллю, діагоналлю, радіусом, сегментарно, розташовують у шаховому порядку, повторюють хаотично. Один і той самий знак може бути використаний у протилежних напрямках ритмів писанкового орнаменту. При цьому, якщо орнаменту в цілому притаманна ритмічна будова, то орнаменти писанок дають змогу говорити про поняття ритмічного темпу. Орнаментальні мотиви, що за своєю будовою в основі мають ламаний хрест, свастику, створюють уявний рух – обертання двох половин яйця в протилежні боки.

Орнамент писанки може будуватися на основі прямої та зворотної симетрії, що виділяє писанковий розпис від інших декоративних видів художньої творчості. Як зазначив С. Кулжинський, саме строга симетрія виступає головною умовою тендітності писанкових форм, що кидається в очі і викликає загальний захват. Орнаментальні форми поділяють на великі, малі та проміжні. До великих, що складають головні акценти писанкового розпису, належать хрест, свастика, дерево, восьмикутна зірка, вазони, берегиня. Однак елементи вищезгаданих знаків можуть бути представлені як малі форми при залученні їх разом в орнаментальній композиції.

Із плином часу змістовий бік магічно-ритуального значення назв писанок та писанкових мотивів почав втрачати свій сенс, і, згодом, писанки отримали християнські та світські назви: «престольна», «голгофа», «попові ризи», «дівоче серце», «заплакані очі» і т.д. іноді назва писанки залежала від основного елемента орнаментального мотиву: «маки», «зорі», «панни».

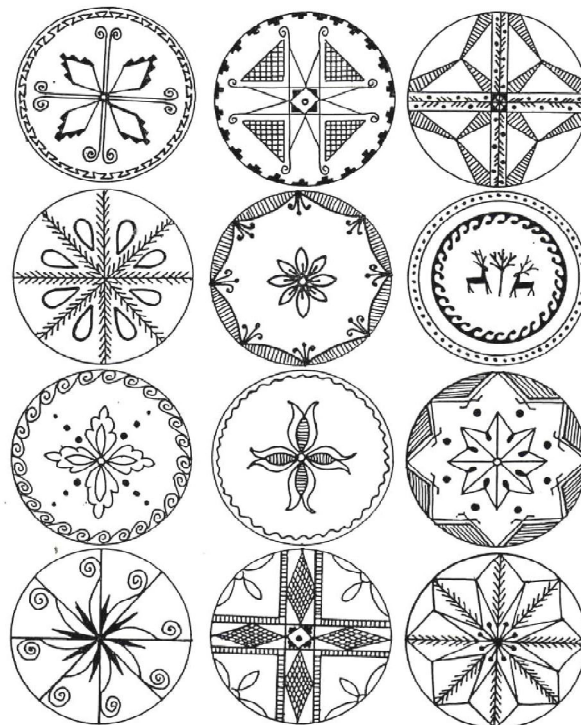

Рис.4. Приклади узорів писанок із залученням геометричних та рослинних мотивів різного рівня декоративності (Івано-Франківськ).

Орнаменти писанок та їх елементи заповнювалися чи обрамлювалися штрихами, лініями, смугами, крапками; у деяких випадках, фон має нерівне живописне фарбування, іноді писанка має крапочки і краплі, клякни і штрихування. Таке детальне заповнення залитих площин орнаментальних елементів є відтворенням ускладненого світосприйняття. Посеред писанкових термінів та назв є «ільчисте письмо» – решітчасте заповнення всіх елементів орнаменту, що присутнє в більшості писанок західних регіонів.

Писанка розписана особливими барвами, знаками, символами, що складають орнаментальні композиції і приховують у собі магічний відбиток минулих культурних нашарувань. Науковці, розмірковуючи над феноменом писанки, з'ясували, що слово «писати» дуже прадавнє, і воно означає не тільки «нанесення знаків на поверхню предмета», а в глибинній своїй суті – «означення тієї сутності речі, яку не можливо проявити лише за зовнішнім сприйняттям». У слові «писати» той же корінь, що у слові «пістрявий», яке має значення «червоний», «кривавий». Як відомо в усіх стародавніх мовах, зокрема і в Біблії, слово «кров» («несеш») означає ще й життя, душу (Левіт 17:14). Отже, наші пращури, що наносили на курячі яйця певні червоні, а щонайперше то були кров'яні, смуги і знаки, тим самим позначали писанку як предмет, що схожий на камінець і має в собі таємницю життєдайної сили, безсмертну субстанцію, іскру, що асоціюється з душею. В якості червоної фарби, найчастіше використовувалася вохра, яка в силу кольорового забарвлення символізувала кров [2, 12]. Відомо, що русичі розфарбовували в червоний колір свої щити, наносили вохрою охоронні символи та знаки. У багатьох народів світу існує нетрадиційний лікувальний метод змащування тіла хворого маслами, змішані з червоною пудрою, що надає ослабленому віком чи хворобою життєдайної сили. У багатьох вирішеннях кольорової гами інтер'єру кімнат для хворих у лікарнях та приватних клініках також застосовують відтінки червоного та допоміжних кольорів, вважаючи цілющим вплив цього кольору на людський організм. У наших предків – індоаріїв – слово «писати» набуло з давніх-давен символічного значення «прикрашати» (традиційне нанесення червоною вохрою символічних крапочок на долоні та пальці нареченої в день весілля в Індії). Археологічні розкопки на території сучасної України свідчать про використання червоної вохри як ритуального фарбування померлого, про що є відомості в археологічних нотатках В. Хвойко, С. Галіченко, П. Смолічева, В. Петрова та ін. [3]. Крім того, аналогія етимологічного зв'язку червоного кольору з поняттям прикрашеного, красивого легко простежується в російській мові: «красна» дівчина – «прекрасна», «красива».

У писанці, яка виступала символом весни, відродження життєвих сил, любові та міцності, в якості основного кольору фонового забарвлення використовувалася червона фарба. У цьому зберігається традиція принесення писанок в жертву стародавнім Богам, попередньо змащуючи їх в кров жертвних тварин. Ця традиція трансформувалася в традицію дарування писанки як символ любові та символ заручення, згодом традиція дарування та жертвності трансформується в традицію обміну крашанками (фарбованими соком буряка та цибулинного лушпиння) на Великдень. Так, крашанка (біле яйце) фарбована в лушпиння, що дає червоний колір, на Черкащині має назву «кровинка», а яйце темнішого відтінку (коричневе куряче яйце) називають «запечене».

*ТРАДИЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПИСАНКА:
ГЕНЕЗА ТА ОСОБЛИВОСТІ ГЕОМЕТРИЧНОГО ОРНАМЕНТУ*

У своїй статті «Про таємничу символіку писанки» О. Гуцуляк [2, 12] у домінуванні червоних кольорів в писанковому тлі вбачає її безсумнівну належності до культу сонця.

Рис.5-6. Авторські роботи. Приватна колекція, США 2000 рр.

Рис.7-8. Авторські роботи. Приватна колекція, Франція 2004 рр.

Орнаментальні мотиви писанки становлять звіт традиційних малюнків, що зберігають численні семантично-символічні значення. Кожна писанка, створена сучасною писанкаркою або писанкарем, зберігає свої прийоми поділу поверхні, що декорується, будови нанесених мотивів, їх положення на поверхні, яке відповідає прадавнім тлумаченням світобудови, зберігаючи стародавні коди орнаментальних структур, продовжуючи цю давню традицію в сучасному мистецькому просторі.

Сприйняття орнаменту як невід'ємної частини сучасної художньої культури, в якій відбиваються всі характерні ознаки часу або епохи, ускладнено тим, що в сучасній художній культурі відсутній якийсь конкретний єдиний художній стиль. Поліфонічність художніх стилів сьогодення створює ускладнене сприйняття мистецьких виробів та мистецьких процесів. Напроти, в писанці зберігаються ритмічні закономірності та композиційні вирішення, сформовані в прадавні часи, без втручання сучасних нашарувань – у цьому полягає феноменальність орнаменту української народної писанки. Кожний символ виражає багато тем, а кожна тема розкривається багатьма символами, створюючи закінчений орнаментальний «текст». Збереження прадавніх назв та тлумачень орнаментів прадавньої символіки, що використовуються в писанковому розписі, надає

можливість розкрити не тільки значення орнаменту писанки, а й орнаменту в цілому. Культурне полотно «снують символічна основа та тематичний уток» [7, 10]. Сплетіння символів та тем є багатим сховищем інформації не тільки в аспекті природного середовища, як воно вивчається і оцінюється виконавцем ритуалу, але й етичних, естетичних, політичних, правових ідеях, ідеалах і правилах.

Давність історії існування орнаментальних мотивів та їх елементів доводить важливу самобутність українського етносу із його самодостатньою та розвинутою культурою. Оминаючи питання розпису писанки як процесу із практичного погляду, не чіпляючи сумісні моменти виготовлення фарбників та зазначення поетапності виконання розпису, чому присвячено велику кількість літератури, слід зосередити увагу науковців саме на таких невід'ємних складових писанкового розпису, як орнаментальні мотиви та елементи. Загальний брак наукових досліджень генези орнаменту свідчить про потребу подальших вивчень символічного значення орнаментальних мотивів писанки та інших видів народної творчості.

Література:

1. Биняшевский Э. В. Украинские писанки / Э. В. Биняшевский. – Київ : Мистецтво, 1968. – 93 с.
2. Гуцуляк О. Про таємничу символіку писанки / О. Гуцуляк // Писанка. – 1994. – № 3. – С. 12.
3. Древности эпохи сложения вост. славянства. Материалы и исследования по археологии СССР, № 116 / под ред. Б. А. Рыбакова. – Москва : Наука, 1964. – 363 с.
4. Кримський С. Б. Заклики духовності XXI ст. / С. Б. Кримський. – Київ : КМ Академія, 2003. – 32 с.
5. Манько В. Українська народна писанка / В. Манько. – Львів : Свічадо, 2005. – 80 с.
6. Могильний А. П. Культура і особистість / А. П. Могильний. – Київ : Вища школа, 2002. – 303 с.
7. Тернер В. Символ и ритуал / В. Тернер. – Москва : Наука, 1983. – 277 с.